

**ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ
АСПЕКТИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА****ЗАРУБА В.М.,**доктор історичних наук, професор
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 93/94 : 342.734

**КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ:
ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**

Подано загальний огляд джерел та літератури до вивчення соціально-правового становища козацької старшини як провідної верстви тогочасного українського суспільства.

Ключові слова: джерела, історіографія, історична біографістика, генеалогія, право.

Представлен общий обзор источников и литературы по изучению социально-правового положения казацкой старшины как руководящего слоя украинского общества на то время.

Ключевые слова: источники, историография, историческая биографистика, генеалогия, право.

The general review of sources and literatures on studying a social-legal status of the cossack leadership as managing layer of the Ukrainian society on that time is given.

Key words: sources, a historiography, historical biografistika, genealogy, the right.

Справжніми творцями української історії XVI-XVIII ст. були представники козацької старшини – провідної верстви тогочасного суспільства, його еліти, котра визначала внутрішні і зовнішні, політичні і військові, економічні і соціокультурні орієнтири розвитку нашого народу. Історичні студії над біографістикою козацької епохи розпочалися ще у XVIII ст. в роки присмерку і згасання самобутньої автономії Гетьманщини як ностальгія за минулим, що невблаганно котилося за горизонт. Створення родинних хронічок, написання та упорядкування рукописних збірників з літописними, генеалогічними і біографічними помітками, збір і систематизація сімейних архівів І. Забілою, Я. Лизогубом, В. Рубаном, А. Чепую, О. Безбородьком та ін. стали першими кроками цього напрямку. Зокрема, О. Безбородько, незважаючи на певну відразу до малоросійської старовини, одним із перших уклав реєстр козацької старшини починаючи з 1654 р. і долучив його до хроніки В. Рубана, а можливо (за однією з гіпотез), написав також й «Історію русів» – політичний трактат «малоросійських» патріотів кінця XVIII ст., в якому також можна знайти старшинські біографії і реєстри [5].

Їхню працю продовжили історики поставтономної доби в першій половині XIX ст. підготовкою спеціальних статей, генеалогічних розвідок, окремих книг та багатотомних видань. Списки старшини з більшими чи меншими біографічними екскурсами містять серійні історії Малоросії Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Попри фрагментарність та певні неточності, вони все ж детермінували генетичну пам'ять українських поміщиків-землевласників, давши поштовх до зацікавлення життям предків нащадками старшин.

Першим науковим дослідженням генеалогії, життя та майна чернігівського дворянства, яке походило зі старшини Гетьманщини, стала написана у 1838 р. праця О.М. Марковича. Його наступник М.О. Максимович в описах полків і сотень за реєстром 1649 р., а також в окремих статтях про старшину Бубнівської сотні, про родини Тимковських та Максимовичів подав переліки старшини, вказавши на їхню службу, посади, родинні зв'язки тощо, фактично започаткувавши козацьку генеалогію та біографістику.

Проте справжній прорив української науки у царину генеалогічних та біографічних студій пов'язаний з іменем О.М. Лазаревського. Титанічною, жертвовною працею вченого було зібрано колосальний архівний матеріал (частково ним же опублікований), який дав йому можливість підготувати низку праць про родоводи кільканадцяти найбільших родин Лівобережжя, про їхніх окремих представників, сімейне майно, землі, скласти реєстри полковників та сотників за окремими регіонами. Вчений не ідеалізував об'єкта своїх студій, різко критикував стар-



шину за хабарництво, непотизм, кумівство, корупцію, класове свавілля та соціальний егоїзм, чим викликав роздратування і навіть гнів нащадків цих старшин. Подаючи лише правдиві факти, що спираються на документи, відкидаючи всілякі сімейні легенди та міфи про нібито шляхетне походження окремих родин, він наражався на критику з боку колег. Але саме завдяки О. Лазаревському генеалогія та біографістика козащини стала науково об'єктивною [21].

Фактично одночасно і паралельно з О. Лазаревським в галузі генеалогії чернігово-сіверського дворянства працював генерал, граф, сенатор і ад'ютант Олександра III, нащадок Туманських і Милорадовичів Г.О. Милорадович. Його численні статті та окремі книги наповнили українську генеалогію новими фактами, іменами, дали змогу глибше і повніше засвітлювати біографії генеральної, полкової та сотенної старшини колишніх північних полків Лівобережної України [25].

Значний обсяг генеалогічного та біографічного матеріалу потрапив до праць визначних українських істориків-позитивістів М. Костомарова та В. Антоновича. Саме останньому належать перші спеціально написані біографії українських гетьманів, дослідження життєвого шляху П. Тетері та М. Мовчана. Суттєвий вплив на розвиток зазначеного історіографічного напрямку мала також діяльність гуртка істориків журналу «Киевская старина», серед яких можемо виділити насамперед братів Стороженків – Андрія та Миколу Володимировичів. Вони значною мірою причетні як до розширення джерельної бази, так і до конкретних студій козацько-старшинської біографістики. Особливо це стосується праць М.В. Стороженка, наукова вартість яких не втрачає значення і нині. Непересічними для свого часу були і статті про переяславських полковників А.В. Стороженка.

Зібраний попередниками величезний генеалогічний та персонально-біографічний матеріал був узагальнений, уточнений, розширений і доповнений в уже класичній і неперевершений п'ятитомній праці В.Л. Модзалевського (також нащадка старшинської родини) «Малороссийский родословник». Його чотири томи виходили в Києві протягом 1908–1914 рр. Через війну та революцію п'ятий том своєчасно (за життя автора) так і не побачив світ і був надрукований завдяки намаганням сучасних вчених В. Томазова та С. Шурлякова лише останніми роками. Йому ж належить і співавторство в «Малороссийском гербовнике». П'ятитомник В. Модзалевського містить досить детальні біографії більшості сотників, полковників, полкової та генеральної старшини, значного військового товариства. До нарисів автор часто долучав розлогі документи – уривки, або й увесь текст, універсалів, послужних списків («сказок») тощо, що робить книгу водночас і джерелом, і довідником [26; 27].

В цей час разом з названими дослідниками науково-пошукову роботу проводили також М.М. Білозерський, А.А. Васильчиков, П.Я. Дорошенко, О.І. Маркевич, І.Ф. Павловський, підготувавши на потужній джерельній основі низку цікавих публікацій. Особливо хочемо виділити І.Ф. Павловського, котрий відкрив для науки імена козацьких старшин південних полків: Полтавського, Миргородського, Лубенського, Гадяцького, – що залишилися поза увагою О. Лазаревського та Г. Милорадовича, які основні зацікавлення сконцентрували на Чернігово-Сіверщині.

На початку XX ст. списки та службові біографії козацьких урядовців часів Хмельниччини подавали В. Липинський, М. Грушевський, І. Крип'якевич. При цьому відзначимо саме студію І.П. Крип'якевича над державою Б.Хмельницького, котра є спеціальним дослідженням з нашої теми, що відзначається повнотою, глибиною і точністю. Принаймні на той час, за наявності певного кола джерел і можливостей, які мав вчений у складні роки міжвоєнного двадцятиліття [20].

З огляду на комуністичну диктатуру, яка запанувала в радянській Україні, генеалогічні та біографічні студії над козащиною в краї припинилися. Виняток складають хіба що кілька статей М.Н. Петровського, присвячених дослідом над літописом Самовидця та принагідно над життєписами окремих постатей доби Руїни, а також біографії тих козацьких полководців, котрі, на думку партійного начальства, були найближчими до народу: І. Сірка, І. Богуна, М. Кривоноса, С. Палія, Б. Хмельницького.

Проте цей напрямок в українській історіографії не згас, а продовжився працями істориків, що опинилися в еміграції після 1920 та 1945 рр. : І. Борщак (І. Мазепа та його найближче оточення); Б. Крупницького (про П. Орлика та П. Апостола); О.Оглобліна, який особливо займався генеалогічними студіями, що так і лишилися в рукописах (про чернігово-сіверські родини, Петрика, предків М. Гоголя та про цілу плеяду діячів прикінцевих десятиліть XVIII ст.);



Д.І. Дорошенка (фундаментальною монографією про гетьмана П. Дорошенка, в якій міститься багато біографічних свідчень і про інших старшин доби Руїни); В.Г. Сенютовича-Бережного (про Гоголів-Яновських, Виговських, Апостолів, Жученків). І саме на Заході у 1979 р. з'явився перший в науці загальний зведений реєстр представників козацької адміністрації українського гетьманату, упорядкований Юрієм (Джорджем) Гаєцьким.

Справжній ренесанс козакознавчих історико-біографічних та генеалогічних студій розпочався лише тоді, коли зі здобуттям Україною незалежності історики дістали свободу наукової творчості (принаймні в цьому ми таки стали незалежні). Протягом останніх вісімнадцяти років вийшло кільканадцять збірок нарисів та окремих монографій про найвизначніших козацьких старшин – кошових отаманів, полководців, гетьманів, – упорядкованих або колективом авторів, або окремими дослідниками (О. Апанович, Б. Сушинським, О. Гуржієм, В. Смолієм, В. Степанковим, О. Реєнтом, І. Колядою та ін.). В них досить повно та об'ємно представлено біографії найбільш відомих діячів козацької доби, головним чином гетьманів та кошових отаманів. Левова ж доля звичайно належить життєписам Б. Хмельницького та І. Мазепи. Були підготовлені та захищені кандидатські дисертації дослідження про родини Марковичів (Г.Д. Голубчик), Белозерських (Н.О. Барабаш), Тарновських (Н.М. Товстоляк), що спирались на нові джерела та методологічні підходи. Біографію І. Мазепи та багатьох діячів мазепинських часів репрезентують статті і книги С. Павленка. Родинні архіви Забіл із Чернігівського музею імені В.В. Тарновського опрацював І. Ситий, надрукувавши на їхній підставі кілька цікавих біографічних нарисів про І. Забілу та Я. Лизогуба. Історіографію і джерелознавство генеалогії українського козацтва та історію окремих родин вивчає В.В. Томазов. Розробляючи проблеми генеалогії, він наповнив генеалогічними та біографічними розвідками про представників козацької старшини «Енциклопедію історії України».

Останнім часом інтенсивно працює у дослідженні генеалогії українського козацтва родина Кривошей – Ірина та Володимир. Розпочала цей своєрідний сімейний підряд І.І. Кривошея дослідженням старшинських родин Переяславського полку, написавши кілька ґрунтовних статей та кандидатську дисертацію. Вагоміші здобутки в означеній царині має В.В. Кривошея, котрий опублікував кільканадцять статей, кілька книг і також захистив дисертацію (докторську) з проблеми персонального складу та генеалогії старшини у 1648–1781 рр. [16–18]. Їхні праці, що ґрунтуються на розлогій джерельній базі, особливо в тій частині, коли йдеться про архівні матеріали, заслуговують на всіляку увагу та заохочення. Слід також вказати, що предметом зацікавлення науковців стали не лише представники вищих прошарків козацтва, але й рядові козацькі родини (головним чином XVIII ст.), що значно розширило і генеалогію, і біографістику козащини, а також збагатило наші уявлення про тогочасний соціум, спонукало до нових висновків та узагальнень.

Життя та діяльність гетьманів Правобережної України ретельно опрацьовує Т.В. Чухліб, яким у науковій літературі подано низку статей, кілька книг та дисертацію. На старшинських родинах слобідських полків спеціалізується В.Л. Маслійчук. Ним на базі нових джерел написані статті і книги про І.Сірка, Г. Кондратьєва, про окремих сотників та полковників Слобожанщини. Історико-біографічна і частково генеалогічна тематика стала також об'єктом наукових зацікавлень таких відомих сучасних істориків козащини, як Ю.А. Мицик та В.М. Горобець, що вже мають певні наукові здобутки на цій ниві. Ними виявлено документи, які наповнили новими фактами біографію та генеалогію Нечаїв, Кандиб, Виговських, І. Богуна, І. Брюховецького та ін. Полково-сотенну старшину окремих регіонів Гетьманщини вивчають С. Степенькін (Корсунський полк), А. Іваненко (Переяславський полк), О. Попованова (Чигиринський полк). Кілька випусків книги «Україна під булавою Богдана Хмельницького», яка містить біографії визначних постатей Хмельниччини та перелік полково-сотенної і генеральної старшини тієї доби, упорядкував С. Коваленко. Свій скромний внесок у розвиток зазначеного напрямку історичних студій прагне вносити і автор цих рядків.

Варто зазначити хоча б кількома абзацами про основний комплекс наявного джерельного підґрунтя історико-біографічних та генеалогічних досліджень представників козацької старшини. Якщо йдеться про XVII ст., особливо про 50–80-і рр., то тут історик зустрічається з численними труднощами і перешкодами, пов'язаними насамперед з обмеженою кількістю джерел та із наявними в них суперечностями. Як відзначив свого часу І.П. Крип'якевич, про старшин доводиться «виловлювати окремі звістки в різних актах, наразі дуже баламутні». Адже ішла руйнівна доба соціальних потрясінь та катаклізмів, яка залишила по собі не надто об'ємний і дуже суперечливий в фактах комплекс історичних матеріалів. Набагато кращою є



джерельна основа вивчення старшини мазепинської доби та всього XVIII ст., коли запрацювала канцелярія і створена під пильним московським оком українська козацька бюрократія.

Тож головну і визначальну джерельну базу можемо класифікувати за основними критеріями на опубліковані та архівні, а ті й інші – на актові і нарративні. Із опублікованого масиву документів чільне місце займають насамперед серійні видання археографів XIX ст.: «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Полное собрание законов Российской империи» та ін. [1-2; 3]. Збірки документів підготовлені радянськими та сучасними архівістами, як і попередні багатотомники, містять численні гетьманські універсали, накази полковників, царські укази, листи, майнові документи, акти купівлі-продажу, тестаменти, судові рішення тощо, які проливають світло і на біографії старшин. Багато біографічної та генеалогічної інформації знаходиться в опублікованих у XIX ст. родинних архівах Стороженків, Сулим, Галаганів, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, у тематичних підбірках актових книг полкових міст. Надзвичайно важливий джерельний матеріал щодо власності старшинських родин, їхніх сімейних зв'язків, служби, рангових маєтностей опублікований О. Лазаревським в трьохтомнику «Описание старой Малороссии» та в серійному виданні «Генеральне слідство про маєтності» десяти лівобережних полків (окрім ненадрукованого Полтавського), що було проведене за наказом гетьмана Д. Апостола в 1730-х рр. Вельми цінними на біографічні та генеалогічні факти є і опубліковані козацько-старшинські нарративи: літописи Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки, щоденники П. Апостола, М. Ханенка, Я. Морковича.

Окреме місце слід відвести козацьким «сказкам» (послужним спискам), реєстрам, компутам та «виденіям», котрі містять реєстраційні переліки старшин за посадами в полках і сотнях за окремі роки, а також присяжним і переписним книгам. Останні збереглися не всі, лише за 1654, 1666, 1672 та 1682 рр., і то фрагментарно. Але в них можна знайти прізвища і посади старшин, кількість полків та сотень, полкову, міську й сотенну старшину, населені пункти, що входили до певних адміністративних одиниць. Саме вони дають можливість розширити наші знання, наповнити їх новими фактами та новим змістом життєписи окремих осіб. Компуті і присяжні списки – особливо значуще і важливе джерело для «баламутного» XVII ст.

У XVIII ст., починаючи із 1712 р., на Лівобережжі майже щорічно проводилися ревізії та компонувалися реєстри (компути, «виденія») козаків і старшини всіх десяти полків. Відтак складання дослідником переліку старшини за окреслений період дещо полегшується. Ревізькі книги надходили з полкових канцелярій і зберігалися в Генеральній військовій канцелярії (далі – ГВК), а з 1764 р. – в архіві другої Малоросійської колегії (МК). Свого часу археограф Г.А. Максимович повідомляв, що у 1766 р. в МК знаходилося 220 книг компутів та ревізій всіх десяти полків Гетьманщини за 1712-1764 рр., які згодом передали до полкових канцелярій. Після 1764 р. ревізій не проводили: як відомо, у 1765-1769 рр. за наказом генерал-губернатора Малоросії та президента МК Петра Рум'янцева проведено «Генеральний опис Лівобережної України», котрий також зберігся (хоча й не цілком). Сьогодні більшість ревізьких книг і книги Генерального опису знаходяться в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДАУК) у фонді Генеральної військової канцелярії (ф. 51, опис 3). А саме: компуті козаків Полтавського полку за 1735 р. (одна справа) та Чернігівського полку за 1740 р. (дві справи), а також ревізії полків: Переяславського 1729, 1731, 1732, 1734, 1736, 1737, 1738, 1739, 1741, 1743, 1747, 1752 рр. (14 справ); Миргородського 1729, 1731, 1738, 1739, 1741, 1752 рр. (6 справ); Полтавського 1737, 1740, 1743, 1748, 1755, 1759 рр. (7 справ); Ніжинського 1738, 1747, 1737 рр. (3 справи); Прилуцького 1732, 1734, 1737, 1739, 1740 рр. (5 справ); Чернігівського 1732, 1738, 1739, 1740, 1741, 1743, 1747, 1750, 1755 рр. (11 справ); Гадяцького 1731, 1738, 1739, 1740, 1741, 1747, 1750 рр. (7 справ); Лубенського 1745, 1747 рр. (3 справи); Стародубського 1764 р. (2 справи); Київського 1737, 1750 рр. (2 справи). А також ревізія Ніжинського полку різних сотень за різні роки (1 справа); ревізія Чорнуської сотні Лубенського полку за 1734 р.; ревізія Другої полкової сотні Ніжинського полку за 1738 р.; перепис дворів Полтавського полку за 1735 р.; ревізія землеволодіння у задніпровських сотнях Миргородського полку у 1741–1744 рр. і відомості про виборних козаків Гадяцького полку та їхніх синів за 1764 р.

У фонді Київської духовної консисторії цього ж архівосховища (фонд 127, описи 1012, 1013 та 1014) знаходяться метричні книги лівобережних протопопів, які містять винятково важливі та точні біографічні й генеалогічні відомості про козацьких старшин. А саме: Глухівської за 1722, 1723, 1743, 1784 рр.; Кобеляцької за 1722, 1723, 1739 рр.; Борзнянської за



1723 та 1782 рр.; Гадяцької за 1723, 1741, 1782, 1788 рр.; Зінківської за 1723 і 1782 рр. та міста Зінькова за 1739 р.; Лохвицької за 1723, 1780 та 1782 рр.; Лубенської за 1723 р.; Миргородської за 1724, 1733, 1788 рр.; Ічнянської за 1736 р.; Конотопської за 1739 р. та м. Конотопа за 1737 р.; Сорочинської і Хорольської за 1780 і 1788 рр.; Прилуцької за 1781–1783 рр.; Пирятинської за 1738–1740, 1782 та 1783 рр.; міста Козельця за 1731–1739 рр.

В ЦДІУАК зберігається також архів ГВК (ф. 51), Генеральної військової артилерії, Генерального військового суду, полкових (ф. 54) та сотенних (ф. 64) канцелярій, компути бунчукового товариства та генеральної старшини (ф. 167).

Іншим важливим архівосховищем матеріалів до історії козацько-старшинських родин є Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУ). В ньому перебувають на зберіганні об'ємні наукові архіви О. Лазаревського (ф. I) та В. Модзалевського (ф. II), що містять зібраний ними унікальний біографічно-генеалогічний документальний масив джерел та власні рукописи, колекції копій і оригіналів різноманітних історичних документів та матеріалів XVII–XVIII ст. (ф. I і II), історичні збірки компанійського полковника Іллі Новицького (ф. II), біографії старшин (ф. I), списки значкового товариства (ф. III), історичні збірники та хроніки XVIII ст. (ф. VIII) тощо. Об'ємний історико-біографічний та генеалогічний матеріал можна віднайти в приватному листуванні старшинських родин. Їхні листи, зібрані протягом XIX ст. українськими археографами, осіли в трьох справах за 1714–1793 рр. загальною кількістю 602 аркуші (ф. I., № 57478–57480). У 1987 р. вони опубліковані мовознавцями як пам'ятка української мови XVIII ст. Листи дають можливість простежити і встановити родинні зв'язки найвизначніших сімей Гетьманщини, уточнити роки перебування на посадах окремих урядовців.

В цьому ж архіві зберігається також частина книг ревізій («ревідовань») лівобічних полків за 1712–1764 рр., розпорошених колись із МК. Окремі з них вже ретельно описані та вивчені дослідниками. Зокрема, компут та ревізію Миргородського полку за 1723 р. опублікувала Г.К. Швидко [37], а ревізію та «виденіє» Полтавського полку за 1719, 1721 та 1732 рр. проаналізував в розлогій статті В.М. Горобець.

Важлива інформація, уже залучена до наукового обігу та ще не використана дослідниками, зберігається також у кількох архівосховищах Польщі (Варшава, Краків, Люблін) і Росії (Москва, Санкт-Петербург). Для вивчення старшини XVII ст. важливі матеріали можна віднайти у фондах Російського державного архіву давніх актів: Малоросійського приказу (ф. 229), Посольського приказу (ф. 124, малороссийские дела), Розрядного приказу (ф. 210) та кількох інших. Для XVIII ст. першочергове значення має Російський державний військово-історичний архів, а також Відділи рукописів Російської національної бібліотеки, Бібліотеки Російської академії наук, бібліотеки Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії РАН. Саме з останніх зібрань підготовлено важливу добірку нових документів про І. Мазепу і його оточення Т. Таїровою (Яковлевою).

Окремі біографічні факти з життя старшини, як то обіймання того чи іншого уряду, участь у військово-політичних акціях, керування підрозділами (військовими чи адміністративними), події родинного життя, власницьких взаємовідносин (купівлі-продажу майна, захоплення чужої землі, захист майнових прав у судах) доводиться буквально виловлювати в працях, які не стосуються генеалогії чи біографістики.

Насамперед це дослідження М. Слабченка, Л. Окиншевича, В. Дядиченка, О. Апанович, Т. Яковлевої та ін.

Отже, українська історична наука має незаперечні наукові здобутки і напрацювання у вивченні соціально-правового становища представників козацької старшини та біографій і генеалогії багатьох її представників. Достатньою є і джерельна база, щоб продовжувати науковий пошук в окресленому напрямку.

Список використаної літератури:

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 5 (1633 – 1696 гг.). – СПб., 1853.
2. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1860–1885. – Т. 1–13.
3. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. (Акты о казаках. 1679 – 1716).



6. Безбородко А.А. Список бывшим в Малой России гетманам, генеральным старшинам и полковникам... с 1654 года // Рубан В. Краткая летопись Малыя России. – СПб., 1777. – Приложение.
7. Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. – Львів, 1991.
8. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 5 т. – Т. 1-2. – СПб., 1880; Т. 3 – Ч. 1. – 1882; Т. 4. – Ч. 2. – 1887; Т. 5. – 1894.
9. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993.
10. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767) // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII; 1894. – Т. XLVII.
11. Дневник Николая Ханенко (1719-1754) // Киевская старина. – 1885. – Т. XI, XII, XIII; 1886. – Т. XIV; 1896. – Т. LIV.
12. Дневныя записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. В 2 ч. Изд. – А. Марковича. – М., 1859.
13. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2007.
14. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961.
15. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965.
16. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. і автор передмови В.В. Станіславський. – К., 1996.
17. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К., 2004.
18. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр.). – Ч. 1-2. – К., 1998.
19. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. І. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. – К., 1997.
20. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648-1782): Дис. ... канд. іст. наук. – Умань, 1998.
21. Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. I-II; III. Державні межі. IV. Дороги. V-VI. VII. Військо. VIII. Полковники. XI. Загальні уваги. // Записки НТШ. – Т. 138-140. – Львів, 1925. – С. 67-81. – Т. 144-145. – 1926. – С. 109-140; Т. 147. – 1927. – С. 55-80; Т. 151. – 1931. – С. 111-150.
22. Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии // Киевская старина. – 1. Лизогубы. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 101-125; 2. Милорадовичи. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 479-498; 3. Миклашевские. 4. Свечки. – 1882. – Т. 3. – № 8. – С. 243-258; 5. Марковичи. – 1884. – Т. 8. – № 1. – С. 51-82; 7. Голубы; 8. Крыжановские. 9. Томари. – 1885. – Т. 12. – № 5. – С. 1-20; 10. Кулябки; 11. Ломиковские. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 1-16; 12. Афендики; 13. Левинцы; 14. Лесницкие. – 1886. – Т. 15. – № 7. – С. 443-455; 15. Борозны. – 1887. – Т. 18. – № 6/7. – С. 379-395; 16. Раковичи; 17. Оболонские; 18. Мануйловичи. – 1887. – Т. 18. – № 8. – С. 627-637; 18. Жураковские. – 1888. – Т. 23. – № 11. – Отд. 1. – С. 364-368; 19. Носенки-Белецкие. – 1888. – Т. 23. – № 11. – Отд. 1. – С. 368-370; 20. Трощинские. – 1888. – Т. 23. – № 11. – Отд. 1. – С. 371-373.
23. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993.
24. Максимович М.А. Собрание сочинений. В 3 т. – Т. 1. – К., 1876. – С. 747-834.
25. Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003.
26. Милорадович Г.А. Малороссийское дворянство. – Чернигов, 1890.
27. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – Т. 2. – К., 1910. – Т. 3. – К., 1912. – Т. 4. – К., 1914. – Т. 5. – Вип. 2. – К., 1998. Т. 5. – Вип. 3. – К.; СПб., 2004. – Т. 5. – Вип. 4. – К.; СПб., 2004. – Т. 5. – Вип. 5. – К.; СПб., 2004.
28. Модзалевский В.Л. Матеріали до «Малороссийского родословника». – Т. 5. – Вип. 1. – К., 1996.
29. Оглоблін О.П. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е, доп. вид. / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк; К., 2001.
30. Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители / Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1914.
31. Стороженко Н.В. Стороженки (фамильная летопись) // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 205-222.
32. Судиненко А. Материалы для отечественной истории. – Т. 1-2. – К., 1855.
33. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII-XVIII вв. – К., 1884.
34. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998.
35. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / Упоряд. І. Бутич. – Ч. 1. – К., 2002; Ч. 2. – К., 2006.
36. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до українського дипломатарію. – К.; Львів, 2004.
37. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К., 2004.
38. Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 року. – Дніпропетровськ, 2004.
39. Gajecy G. The Cossak administration of the Hetmanate. Vol. 1-2. – Cambridge, 1979.

Надійшла до редакції 03.12.2010

